

ANDRZEJ STROYNOWSKI
UNIwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
IM. JANA DŁUGOSZA W CZĘSTOCHOWIE*
 <https://orcid.org/0000-0002-4747-3636>

Zmiany pozycji ordynatów nieświeskich w XVIII wieku

Streszczenie. Pozycja Radziwiłłów ordynatów na Nieświeżu wyrażała się w koligacjach, pełnionych urzędach, posiadaniem majątku i wpływach politycznych. W celu określenia ich pozycji najistotniejsze jest przedstawienie ich wpływów politycznych, które zmieniały się w ciągu całego wieku. Tu omówiono zmiany pozycji trzech kolejnych ordynatów: kanclerza Karola Stanisława, hetmana Michała Kazimierza i wojewody Karola Stanisława, który zdobył największą popularność i pozycję polityczną.

Słowa kluczowe: Rzeczpospolita XVIII wieku, Radziwiłłowie, Nieśwież, ordynacje.

Dom radziwiłłowski dzielił się na szereg linii¹, z których największe znaczenie mieli ordynaci nieświescy (od 1667 r. równocześnie ordynaci ołyccy²), którymi w XVIII w. byli: Karol

* Wydział Filologiczno-Historyczny, Instytut Historii, Zakład Historii Nowożytnej, e-mail: andrzej.stroynowski@gmail.com

¹ Problemy te omawiają: Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie w epoce saskiej. Zarys dziejów politycznych i majątkowych*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1989, z. 33, s. 41; K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*, Warszawa-Kraków 1927; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. I-XVII, Warszawa 1899-1913; J. Dunin-Borkowski, *Genealogia żyjących utytułowanych rodów polskich*, Lwów 1895; W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959; K.F. Eichhorn, *Stosunek xiążęcego domu Radziwiłłów do innych domów xsiążęcych w Niemczech*, Warszawa 1843; E. Kotłubaj, *Galeria nieświeska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno 1859; A. Sajkowski, *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965; T. Zielińska, *Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu*, [w:] S. Górzyński, J. Grala, W. Piwkowski, V. Urbaniak, T. Zielińska, *Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa 1996, s. 3-43, tablica I.

² Ordynację ołycką odziedziczyli po Albrychcie Stanisławie. Por. J. JaroszuK, *Radziwiłł Michał Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. XXX, Wrocław 1987, s. 297-298.

Stanisław (1669–1719), Michał Kazimierz „Rybeńko” (1702–1762) i Karol Stanisław „Panie Kochanku” (1734–1790)³. Zmiany pozycji tych trzech kolejnych ordynatów nie były dotychczas badane⁴, chociaż każdy z nich doczekał się swojej biografii⁵. Na pozycję tych czołowych magnatów Rzeczypospolitej składało się wiele czynników, które dla większej czytelności muszą być przedstawione osobno. Dopiero suma osiągnięć w zakresie koligacji, pełnienia urzędów, posiadania majątku, wizerunku i wpływów politycznych ostatecznie decydowała o zmianach pozycji politycznej ordynatów nieświeskich.

Koligacje

Najłatwiejsze do ustalenia były koligacje, które nie tylko odzwierciedlały pozycję, lecz także ją kształtowały. Ich poziom w ciągu XVIII w. się zmieniał. Kanclerz Karol Stanisław był siostrzeńcem króla Jana III⁶, ale nie miał silniejszego wsparcia od nielicznych członków domu radziwiłłowskiego, z których Jan Mikołaj był nierównoważony psychicznie⁷, a pozostali związali się z rodzinami o mniejszym znaczeniu⁸. Kanclerz zawarł jednak 6 marca 1692 r.

³ Najmłodszy Dominik Hieronim (1786–1813) dopiero w XIX w. osiągnął dojrzałość i z tego względu nie jest tu omawiany. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłł Dominik*, [w:] *PSB*, t. XXX, s. 176–178.

⁴ Roli ordynatów nieświeskich w XVIII w. zaledwie parę stron poświęciła Teresa Zielińska, *op. cit.*, s. 19–25. Pełnego przedstawienia doczekała się tylko linia birżańsko-dubińska, wygasła w XVII w. wraz ze śmiercią Ludwika Karoliny. Por. R. Ragauskienė, *Mirties nugalėti nepavyko: Biržų ir Dubingių kunigaikščių Radvilų biologinė istorija (XV a. pabaiga – XVII a.)*, Vilnius 2017.

⁵ A. Rachuba, *Radziwiłł Karol Stanisław*, [w:] *PSB*, t. XXX, s. 240–248; H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz*, [w:] *ibidem*, s. 299–306; J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław*, [w:] *ibidem*, s. 248–262. Prócz tego swoich biogramów doczekały się ich żony (W. Karkucińska, *Radziwiłłowa z Sanguszków Anna Katarzyna*, [w:] *ibidem*, s. 384–387; K. Wierzbička-Michalska, *Radziwiłłowa z Wiśniowieckich Franciszka Urszula*, [w:] *ibidem*, s. 388–390; H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłłowa z Mycielskich Anna Ludwika*, [w:] *ibidem*, s. 387–388) oraz bracia (H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Hieronim Florian*, [w:] *ibidem*, s. 185–188; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłł Hieronim Wincenty*, [w:] *ibidem*, s. 188–190).

⁶ A. Codello, *Rywalizacja Paców i Radziwiłłów w latach 1666–1669*, „Kwartalnik Historyczny” 1964, R. LXXI, s. 913–930; J. Jaroszuk, *op. cit.*, s. 292; idem, *Radziwiłłowa z Sobieskich Katarzyna*, [w:] *PSB*, t. XXX, s. 392–396; E. Koftubaj, *op. cit.*, s. 462; A. Rachuba, *op. cit.*, s. 240.

⁷ A. Rachuba, *Radziwiłł Jan Mikołaj*, [w:] *PSB*, t. XXX, s. 201–202.

⁸ Z pozostającego pod jego opieką potomstwa Dominika Mikołaja, przyrodniego brata ojca, Jan Mikołaj był żonaty z Dorotą Przebendowską, Michał Antoni

małżeństwo z inteligentną Anną Katarzyną z Sanguszków, zyskując poparcie jej wpływowych braci: Kazimierza Antoniego i marszałka wielkiego litewskiego Pawła Karola, który aż do śmierci w 1750 r. troszczył się o karierę siostrzeńców⁹.

Poziom koligacji zdecydowanie się poprawił w czasach hetmana Michała Kazimierza dzięki jego małżeństwu z Franciszką Urszulą z Wiśniowieckich, dziedziczką kasztelana krakowskiego Janusza i bratanicą hetmana Michała Serwacego, po którym przejął najważniejsze urzędy na Litwie¹⁰. Natomiast drugie małżeństwo „Rybeńki” z Anną z Mycielskich, wdową po Leonie Michale Radziwille, tylko umocniło więź rodową. Hetman skoligacił się też przez młodsze rodzeństwo z czołowymi magnatami¹¹. Z racji pozycji głowy domu radziwiłłowskiego mógł też wykorzystywać związki potomków Dominika Mikołaja, wśród których wyróżniał się Mikołaj Faustyn, a zwłaszcza jego żona Anna z Zawiszów, z ich potomstwa zaś bliski mu był Udalryk Krzysztof¹², jak też kolejni mężowie Teresy Barbary: Józef Scypio del Campo (marszałek nadworny litewski) i Antoni

z Marcjaną Siesicką, Mikołaj Faustyn z Barbarą Zawiszanką, Lukrecja Katarzyna zaś została żoną Wiktoryna Grudzińskiego (następnie Fryderyka Denhoffa), a Adelajda żoną Wojciecha Dąbskiego. Por. A. Rachuba, *Radziwiłł Dominik Mikołaj*, [w:] *PSB*, t. XXX, s. 176.

⁹ W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000, s. 9–10; eadem, *Radziwiłłowa z Sanguszków Anna Katarzyna...*, s. 384–387; T. Zielińska, *op. cit.*, s. 19–21.

¹⁰ Matka dążyła do ożenienia go z Zofią Sieniawską bądź z córką palatyna Sulzbachu, jednak zawarte wbrew rodzicielce małżeństwo okazało się bardzo szczęśliwe, co szczególnie potrafiła ukazać sama Urszula. Por. M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, oprac. B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska, t. I, Warszawa 1986, s. 127–130; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie...*, s. 37; K.E. Łachacz, „(-) Pokaż całemu światu, że mnie cokolwiek kochasz-”: o sposobach wyrażania uczuć w listach Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej do męża Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, Warszawa 2017; A. Penkała-Jastrzębska, *Problematyczne konkury. Nieznane okoliczności starań Michała Kazimierza Radziwiłła (1702–1762) o rękę Marii Zofii Sieniawskiej (1699–1771)*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2019, t. L, nr 3, s. 85–108. Por. też K. Buczek, *Z dziejów polskiej archiwistyki prywatnej*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 38–41.

¹¹ Niewiele dały zakończone rozwodem małżeństwa Hieronima Floriana (z Sapięzanką, Czapską i Międzyńską), natomiast większe znaczenie miały małżeństwa sióstr „Rybeńki” (Katarzyna została żoną Jana K. Branickiego, Konstancja żoną Jana F. Sapiehy, Tekla żoną Jakuba H. Fleminga i później Michała S. Wiśniowieckiego i Michała A. Sapiehy, Karolina Teresa zaś żoną Kazimierza L. Sapiehy i później Józefa A. Jabłonowskiego). Por. A. Rachuba, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 247.

¹² M. Mycielski, *Radziwiłł Udalryk Krzysztof*, [w:] *PSB*, t. XXX, s. 373–375.

Michał Pac. Pomocny był mu również wojewoda nowogródzki Jerzy, mający bliskie kontakty z Sapiehami¹³. Michał Kazimierz wykorzystywał też związki z kuzynami: Aleksandrem Januszem, Januszem Modestem, Józefem Paulinem i Hieronimem Januszem Sanguszkami¹⁴.

Karol Stanisław, ostatni z omawianych tu ordynatów, w niewielkim tylko stopniu wykorzystywał swoje koligacje, co w znacznym stopniu wynikało ze zmiany pokoleniowej wśród krewnych i powinowatych. W rezultacie z synów Mikołaja Faustyna bliższymi mu pozostali tylko Albrycht¹⁵ oraz Stanisław, z którym współpracował na sejmach saskich i w początkach panowania Stanisława Augusta¹⁶. Z winy zaś „Panie Kochanku” skandalem zakończyły się jego małżeństwa z Marią Lubomirską, siostrzenicą hetmana Jana Klemensa Branickiego, jak i z Teresą, córką hetmana Wacława Rzewuskiego¹⁷. Obciążała go również opieka na młodszym rodzeństwem, szczególnie nad Hieronimem Wincentym, który zawarł imponujące, ale nieudane małżeństwo z Zofią Thurn und Taxis, z którego pochodził dziedzic całej fortuny Dominik Hieronim¹⁸. Z małżonków jego sióstr odpowiednią rangę prezentował tylko chorąży wielki litewski Stanisław Ferdynand Rzewuski, mąż Katarzyny Karoliny. Pozostali natomiast byli zubożali, jak Franciszek Czapski, czy będący tylko klientami ordynata (Ignacy Morawski i Benedykt Morykoni), bądź wręcz niedorozwinięci, jak Ksawery Massalski¹⁹.

¹³ H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Jerzy*, [w:] *ibidem*, s. 237–238.

¹⁴ Natomiast kłopotliwe było pokrewieństwo z Marcinem Mikołajem, którego ostatecznie trzeba było ubezwłasnowolnić w 1748 r. i trzymać w ścisłym areszcie. Por. M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 279.

¹⁵ W. Szczygielski, *Radziwiłł Albrycht*, [w:] *PSB*, t. XXX, s. 148–150.

¹⁶ W. Szczygielski, *Radziwiłł Stanisław*, [w:] *ibidem*, s. 370–371.

¹⁷ Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie...*, s. 54.

¹⁸ Znana z wybujałego temperamentu księżna (zwana Taksicą) raz nawet uciekła od męża. Por. J. Mycielski, *Księżę „Panie Kochanku” w świetle własnej korespondencji*, Petersburg 1898, s. 169–171; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłł Hieronim Wincenty...*, s. 188; J. Bartoszewicz, *Zamek bialski. (Dzieje miasteczka. Obrazy z życia magnatów. Akademia bialska)*, Lwów 1881, s. 118–119; K. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 210–218; A. Sajkowski, *Staropolska miłość. Z dawnych listów i pamiętników*, Poznań 1981, s. 340.

¹⁹ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. II, s. 548; J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, oprac. J. Dihm, t. I, Warszawa 1957, s. 118–119; H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz...*, s. 305; A. Mańkowski, *Czapski Franciszek Stanisław*, [w:] *PSB*, t. IV, s. 183–184; Z. Zielińska, *Morawski Ignacy Feliks*, [w:] *PSB*, t. XXI, Kraków 1976, s. 718–719; L. Żytkowicz, *Morykoni Benedykt Beniamin*, [w:] *PSB*, t. XXII, Wrocław 1977, s. 20–21.

W dodatku posagi sióstr pochłonęły 270 miast i wsi²⁰. Z czasem dopiero uzyskał pomoc od potomstwa swojej macochy Anny z jej pierwszego małżeństwa (Mikołaja, Macieja oraz Teofili i jej męża Stanisława Brzostowskiego, jednak wcześniej zmarłego²¹), z których szczególnie bliski był mu Maciej, któremu chciał powierzyć opiekę nad Dominikiem. Nie miał natomiast oparcia w wychowywanych przez „Rybeńkę” synach ubezwłasnowolnionego Marcina Mikołaja, zwłaszcza Michale Hieronimie i Józefie Mikołaju²².

Pełnione urzędy

Elementem w zasadniczy sposób dokumentującym pozycję Radziwiłłów nieświeskich w Rzeczypospolitej były zdobywane przez nich urzędy i królewszczyzny²³. Szczególnie trudne zadanie stało przed kanclerzem Karolem Stanisławem, który musiał dopiero odbudowywać pozycję domu radziwiłłowskiego po kryzysie biologicznym w drugiej połowie XVII w. W dodatku początkowo uwaga jego ojca, hetmana Michała Kazimierza, skupiała się na starszym z braci Jerzym Józefie, zmarłym w 1689 r. W rezultacie Karol Stanisław dopiero w 1687 r., w wieku 18 lat, po raz pierwszy został posłem (ponownie wybierany był w latach 1688 i 1690), w rok później zaś otrzymał chorągiew husarską. Wkrótce jednak – w marcu 1690 r. – został mianowany podkanclerzem litewskim, by wreszcie w grud-

²⁰ Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe Radziwiłłów w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1987, t. XLVIII, s. 104; eorundem, *Radziwiłłowie...*, s. 55.

²¹ To przyrodnie rodzeństwo było pod opieką „Rybeńki”, a później „Panie Kochanku” od 1751 r. Por. *Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła »Rybeńki« (1719–1761)*, *Zapis z 7 III 1751*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Radziwiłłów [dalej: AR], dz. VI, II-80a, s. 1778. Pomocna była mu również macocha Anna, wspierając go finansowo i podejmowaniem kontaktów politycznych w czasie załamania jego pozycji, o czym świadczy jej korespondencja. Por. *Listy Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej*, AGAD, AR, dz. IV, 612, 621.

²² Osiągnęli oni urzędy senatorskie, ale niezbyt angażowali się w życie polityczne, by ostatecznie wystąpić przeciw opiece Macieja Radziwiłła nad małoletnim Dominikiem. Michał Hieronim udzielał jednak pewnej pomocy „Panie Kochanku” w czasie jego przymusowej emigracji. Por. M.H. Radziwiłł do K.S. Radziwiłła, 2 VIII 1776, AGAD, AR, dz. IV, 33, koperta 480; K.S. Radziwiłł do M.H. Radziwiłła, 20 VIII 1776, *ibidem*, dz. IVa 29; K. Lesińska, *Radziwiłł Michał Hieronim*, [w:] *PSB*, t. XXX, s. 306–309; H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Józef Mikołaj*, [w:] *ibidem*, s. 238–240.

²³ Szerzej: T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.

niu 1698 r., w wieku 29 lat, otrzymać wakujące od śmierci stryja Dominika Mikołaja kanclerstwo litewskie, osiągając szczyt swojej kariery urzędniczej²⁴.

Kanclerz zdołał jednak zapewnić odpowiedni start swojemu synowi Michałowi Kazimierzowi, dla którego w 1716 r. uzyskał chorągiew pancerną w wojsku koronnym i w 1717 r. chorągiew petyhorską w litewskim. W rok po śmierci ojca przejął on starostwo przemyskie i chorągiew husarską wojsk koronnych, a później wielokrotnie posłował (w latach 1720, 1724, 1726, 1729, 1730, 1732, 1733) oraz w 1728 r. był deputatem i marszałkiem trybunału litewskiego. Przyspieszenie jego kariery wiązało się z poparciem kandydatury saskiej²⁵, co w roku 1734 dało mu pieczęć mniejszą litewską, w 1735 r. buławę polną litewską i kasztelanię trocką, w 1737 r. województwo trockie, w 1742 r. kasztelanię wileńską i w roku 1744 (w wieku 42 lat) buławę wielką i województwo wileńskie²⁶.

Jeszcze szybciej po szczeblach kariery pisał się „Panie Kochanku”, który w 1748 r. (mając 14 lat) został posłem oszmiańskim, w 1750 r. deputatem i ponownie posłem w roku 1752²⁷ i w latach 1754, 1760, 1761 i 1762. W 1755 r. został marszałkiem trybunału litewskiego²⁸. Szybko też awansował na: pułkownika (1751), podczaszego i miecznika litewskiego (1752), starostę grodowego lwowskiego

²⁴ Nie zdobył już urzędu wojewody wileńskiego ani buławy wielkiej litewskiej. Por. A. Rachuba, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 240–245.

²⁵ O jego odejściu od związków z dworem i Czartoryskimi zdecydował Michał Serwacy Wiśniowiecki (ożeniony z Teklą z Radziwiłłów). Por. A. Macuk, *Polityka rosyjska w Rzeczypospolitej w 1733 roku a kandydatura „Piasta”*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2014, t. XXIX, nr 2, s. 47.

²⁶ H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz...*, s. 299–300. Po raz ostatni Radziwiłłowie piastowali je w 1668 (J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885, s. 85). Jego pozycję potwierdziły nominacje brata Hieronima Floriana na podczaszego i chorążego litewskiego (H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Hieronim Florian...*, s. 186).

²⁷ Pisano wtedy o nim: „Umysłu tępego, przy tym złośliwy. Wychowanie jego ze zbytnej miłości przez ojca zaniedbane. Bardzo głupi i nie różni się od małpy”. Por. W. Schlemüller, *Diariusz podróży na sejm grodzieński 1752*, [w:] *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, wybrał i oprac. J. Gintel, t. II, Kraków 1971, s. 27.

²⁸ „Młody Radziwiłł, mając osiemnaście lat i zaledwie umiejąc podpisać się, został marszałkiem trybunału, podczas którego zachowywał się bardziej jak rozpuszczony uczeń niż jak zły sędzia...”, Stanisław August Poniatowski, *Pamiętniki*, oprac. Z. Góralski, t. I, Warszawa 1995, s. 241. Por. A. Rachuba, *Sejmiki generalne Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wołkowysku i Słonimiu*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 53.

(1755), generała lejtnanta (1759) i wreszcie wojewodę wileńskiego (1762)²⁹. Szczyt swoich godności osiągnął więc w wieku 28 lat. W momencie śmierci ojca zaniedbał jednak starań o buławę polną litewską, chociaż i tak mogły się one zakończyć porażką młodego księcia, znanego z wybryków i braku wykształcenia³⁰. Wyrazem późniejszej odbudowy jego pozycji stało się zapewnienie młodszemu bratu Hieronimowi Wincentemu godności podkomorzego litewskiego³¹.

Pozycja majątkowa

Podstawę wpływów ordynatów nieświeskich stanowiła pozycja majątkowa, chociaż była ona bardzo różnie oceniana³². Jej określenie utrudnia brak materiałów do oceny dochodowości ich dóbr w wieku XVIII³³ oraz stale zmieniająca się liczba użytkowanych królewskich³⁴. Należy przyjąć, że u progu XVIII w. ordynaci nieświescy ustępowali majątkiem dominującym Sapiehom, jak też Ogińskim i Wiśniowieckim³⁵. Odbiło się to niekorzystnie na początkach kariery Karola Stanisława, któremu w ramach spadku przypadła głównie Biała i starostwa: przemyskie, krzeszowskie i kamienieckie oraz dzierżawy: kijowiecka i milejczycka. Dopiero po bezpotomnej śmierci brata Jerzego Józefa odziedziczył ordynację nieświeską i ołycką oraz starostwa człuchowskie, rabsztyńskie i gulbińskie, jak też pałace i kamienice w Warszawie, Wilnie, Grodnie, Lublinie

²⁹ J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 248–249.

³⁰ W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, t. II, Warszawa–Kraków 1911, s. 280–281.

³¹ Starał się też o wykupienie dla niego laski wielkiej litewskiej od Władysława Gurowskiego, co przekreśliła śmierć Hieronima. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 103.

³² K. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 265; K.F. Eichhorn, *op. cit.*, s. 27; J. Iwaszkiewicz, *Z dziejów wielkiej fortuny*, „Biblioteka Warszawa” 1911, R. IV, s. 479–501; M. Radziwiłł, *Ostatnia wojewodzina wileńska*, Lwów 1892, s. 207.

³³ Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 79–115; eorundem, *Radziwiłłowie...*, s. 30, 49–58.

³⁴ T. Zielińska, *Magnateria polska...*; Z. Zielińska, *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, „Przegląd Historyczny” 1971, t. LXII, z. 3, s. 397–416.

³⁵ Karol Stanisław posiadał bowiem około 12 000 dymów, gdy sam hetman Kazimierz Jan Sapieha miał ich 17 500. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 83–84; eorundem, *Radziwiłłowie...*, s. 35. Por. też J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965, s. 206–207, 349.

i Krakowie. Jego dobra dziedziczne były bardzo rozległe, szacunkowo obejmujące 20 miast i ponad 300 wsi, ale słabo zaludnione (ledwo 5000 dymów) i wyniszczone w czasie wojen³⁶. W dodatku na majątku Karola Stanisława ciążył dług w wysokości 2 mln złp³⁷. Sytuację poprawiło uzyskanie nadań królewskich, obejmujących kilkanaście miast i ponad 220 wsi, które zdołał zagwarantować również swoim synom³⁸. Do umocnienia pozycji majątkowej przyczyniła się też działalność jego żony Anny z Sanguszków, która zainicjowała proces uprzemysławiania dóbr, zakładając liczne manufaktury, jak też zagospodarowując pustki³⁹.

Większość tych dóbr i królewskich odziedziczył Michał Kazimierz „Rybeńko” (część przypadła młodszemu rodzeństwu), ale nadal zarządzała nimi matka⁴⁰. Dopiero małżeństwo w 1725 r. z Franciszką Urszulą i odziedziczony przez nią majątek pozwolił na chyba dwukrotne wzmocnienie potencjału majątkowego małżonków⁴¹. Umożliwiło to w 1740 r. wykupienie dóbr żółkiewskich (14 miast i 140 wsi) z rąk Katarzyny ks. de Bouillon, córki Jakuba Sobieskiego, których przejęcie stało się możliwe jednak dopiero po zbrojnym pokonaniu i wypłaceniu odszkodowania Tarłom, którzy nie chcieli ustąpić z zastawu⁴². Równocześnie jego matka

³⁶ A. Rachuba, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 246. Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, F. Sulimski, W. Walewski, t. I–XV, Warszawa 1880–1902; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie...*, s. 35–36.

³⁷ A. Rachuba, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 246.

³⁸ Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie...*, s. 36. Por. J. Gierowski, *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław 1971, s. 19.

³⁹ Ilustracją postępu jest wzrost liczby wsi w samym starostwie krzyczewskim (przez 20 lat) z 71 do 143. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie...*, s. 37, 43. Por. też J. Lech, *Powstanie chłopów białoruskich w starostwie krzyczewskim (1740)*, „Przegląd Historyczny” 1960, t. LI, z. 2, s. 315, 323.

⁴⁰ Jej rola nie ograniczała się do spraw majątkowych, wkraczała też w pozostałe dziedziny, poczynając od planów matrymonialnych po wielką i małą politykę sejmikową, o czym świadczy jej bogata korespondencja. Por. Korespondencja Anny z Sanguszków Radziwiłłowej, AGAD, AR, dz. V, nr 1335; *Codziennie kłopoty, wielkie interesa i podwójna elekcja. Korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną z Sanguszków Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z lat 1733/1734 roku*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013.

⁴¹ Dobra te obejmowały blisko 80 miast i wsi. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie...*, s. 41.

⁴² *Ibidem*, s. 43; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, 87. Por. J. Grajnert, *Książę Karol Radziwiłł „Panie Kochanku”. Opowiadanie na tle dziejów naszych ubiegłego stulecia*, wyd. 2, Poznań 1914, s. 3; H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz...*, s. 303; J. Mycielski, *Matka*

doprowadziła do porozumienia z Augustem II w sprawie przejęcia dóbr neuburskich, które przypadły młodszemu z braci Hieronimowi Florianowi po spłaceniu królowi długu księcia Karola Filipa von Neuburga (600 tysięcy tynfów) oraz po zaspokojeniu pretensji Sapiechów (2 mln złp). W sumie przejęcie dóbr neuburskich kosztowało Radziwiłłów nieświeskich 6 mln 140 tys. złp⁴³. Po śmierci brata w 1760 r. całość tego majątku znalazła się w rękach „Rybeńki”, który stał się najpotężniejszym magnatem Rzeczypospolitej, dysponując dobrami o wartości 150–180 mln złp, dwukrotnie wyższej od dóbr Czartoryskich. Ten potencjał majątków dziedzicznych nie był jednak wzmacniany nadaniami królewskimi⁴⁴.

Pozycja majątkowa ordynatów nieświeskich uległa zachwianiu po śmierci hetmana, który nie zabezpieczył synowi przejęcia dzierżawionych królewskich, z wyjątkiem ekonomii wileńskiej, związanej z urzędem wojewody⁴⁵. Na „Panie Kochanku” spadł też obowiązek wypłacenia posagu siostronom oraz wspierania członków dalszej rodziny⁴⁶. Największe straty przyniosło jednak zaangażowanie w walkę w czasie bezkrólewia i konfederacji barskiej. Najpierw jego dobra spustoszyła konfederacja Michała Brzostowskiego⁴⁷,

księcia „Panie Kochanku”, Kraków 1882, s. 32; Z. Zielińska, *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983, s. 49.

⁴³ Dobra te w roku 1690 obejmowały 14–16 tys. dymów w 950 miastach, miasteczkach i wsiach. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 88; eorundem, *Radziwiłłowie...*, s. 44–45. Por. też *Słownik geograficzny...*, s. 45.

⁴⁴ Hieronim Florian dzierżawił tylko dwie królewskie, a Michał Kazimierz 15, z czego część tylko okresowo. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 88–91; eorundem, *Radziwiłłowie...*, s. 46–49. Por. także S. Kościalkowski, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1911–1914, t. V, s. 93, 112; Z. Zielińska, *Magnateria polska...*, s. 124.

⁴⁵ Jednak według zawyżonych danych „Panie Kochanku” w 1788 r. miał posiadać w królewskich 16 miast, 583 wsi i 25 wójtostwa. Por. A. Falniowska-Gradowska, *Królewski i starostwa w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1984, s. 57–58; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 94.

⁴⁶ Zapewnił chociażby kanonikowi Antoniemu urząd referendarza koronnego i probostwo nieświeskie. Por. H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Antoni*, [w:] *PSB*, t. XXX, s. 155–156.

⁴⁷ Całość dochodów przeznaczano na pokrycie jego zobowiązań (często fikcyjnych), pozostawiając mu tylko 40 tys. złp. Por. *Aprobacya Konfederacji Generalnej Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, [w:] *Volumina legum*, wyd. J. Ohryzko [dalej: *Vol. leg.*], t. VII, Petersburg 1860, s. 56–63; W. Konopczyński, *Brzostowski Michał*, [w:] *PSB*, t. III, Kraków 1937, s. 52–53; H. Schmitt, *Dzieje Polski XVIII i XIX w.*, t. II, Kraków 1866, s. 45, 94–96.

powodując straty w wysokości ponad 5 mln złp. Przyjęcie funkcji marszałka konfederacji radomskiej i sejmu delegacyjnego pozwoliło na kasatę wyroków konfederacji Brzostowskiego oraz przyznanie odszkodowania w wysokości 7 346 000 złp, którego jednak nie otrzymał wobec przystąpienia do konfederacji barskiej⁴⁸. W czasie kolejnej emigracji, z której powrócił dopiero w 1777 r., doszło do ponownego spustoszenia dóbr⁴⁹. Ciosem był też I rozbiór i utrata m.in. takich dóbr, jak: Białynicze, Romanów, Newel, Siebiez i Kopyś, które znalazły się w granicach Rosji⁵⁰. Do Austrii dołączono dobra galicyjskie⁵¹, Prusy zaś przejęły starostwo człuchowskie z trzema miastami i 37 wsiami⁵². Dopiero powrót z emigracji zapoczątkował proces odbudowy pozycji majątkowej „Panie Kochanku”, głównie przez ograniczenie wydatków, usprawnienie systemu zarządzania dobrami i ich uprzemysławianie. Udało mu się też pomyślnie rozwiązać większość sporów prawnych i uzyskać 2 mln złp, jako ekwiwalent za dawne zobowiązania Rzeczypospolitej wobec Radziwiłłów, co ostatecznie zrealizował sejm w 1784 r., gdy zdecydowano o spłaceniu tej kwoty w ratach (po 200 tys. złp rocznie), a ekonomię wileńską obciążono zastawem 2 mln złp⁵³. Sytuację komplikował tylko brak

⁴⁸ Faktycznie za straty miał otrzymać tylko 600 000, gdyż wymieniana w konstytucji kwota stanowiła zwrot starych sum radziwiłłowskich. Por. *Summy Oświeconym Xiążętom Radziwiłłom i Assygnacya do skarbów obojga narodow*, [w:] *Vol. leg.*, t. VII, s. 306–307; W. Kriegseisen, *Dobra słuckie wojewody wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” w 1767*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. XI, s. 136–142.

⁴⁹ Poniesione straty „Panie Kochanku” przesadnie oceniał na 100 mln złp. Por. K. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 236. Por. także Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 94; I. Szybik, *Massalski Ignacy Jakub*, [w:] *PSB*, t. XX, Wrocław 1975, s. 135; Z. Zielińska, *Massalski Michał Józef*, [w:] *ibidem*, s. 143; J. Dygdała, *Przeździecki Antoni*, [w:] *PSB*, t. XXIX, Kraków 1986, s. 51–54.

⁵⁰ „Panie Kochanku” bezskutecznie starał się o możliwość ich sprzedaży Grigorijowi Potiomkinowi bądź Władysławowi Gurowskiemu. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 94, 103.

⁵¹ W 1787 r. doszło do egzekucyjnej sprzedaży dóbr żółkiewskich, obejmujących 150 miast i wsi, do czego przyczyniły się pretensje byłej żony „Panie Kochanku” Teresy z Rzewuskich o zwrot posagu, chociaż ten w rzeczywistości nie miał być wypłacony. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 101–102.

⁵² *Ibidem*, s. 94. Por. J. Mycielski, *Książę „Panie Kochanku”...*, s. 11–112; B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, Warszawa 1937, s. 119.

⁵³ *Uspokojenie długu J.W. wojewodzie Wileńskiemu i W. podkomorzemu W.X. Litewskiego Książętom Radziwiłłom należnego*, [w:] *Vol. leg.*, t. IX, Kraków 1889, s. 15; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 101; R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 370, 374, 375.

podziału odziedziczonego majątku z bratem Hieronim, tytułowanym ordynatem ołyckim, który nie przejawiał troski o majątek⁵⁴. Śmierć Hieronima w 1786 r. spowodowała scalenie majątku obejmującego około 850–900 miast, miasteczek i wsi, których wartość można ocenić na 90–100 mln złp, chociaż obciążonych 50 mln złp długu⁵⁵. Śmierć Karola Stanisława 1790 r. otworzyła okres zmagania o opiekę nad małoletnim Dominikiem, które ostatecznie wygrał Michał Hieronim Radziwiłł⁵⁶.

Wizerunek

Dla określenia pozycji magnatów najistotniejsze jest przedstawienie ich wpływów politycznych, które opierały się również na budowanym wizerunku politycznym, zależnym od: cech osobowych (prezencja, intelekt, charakter, osobowość, dowcip), umiejętności zadokumentowania swojej pozycji, jak też od głoszonych celów i efektów działalności politycznej⁵⁷. Pod względem cech osobowych ordynaci nieświescy w XVIII w. prezentowali podobny poziom, niewiele różniąc się stanem zdrowia (zmarli w typowym wówczas wieku 50, 60 i 56 lat⁵⁸) czy urodą, chociaż najprzystojniejszy był „Rybeńko”⁵⁹. Nie było między nimi też istotnych różnic intelektu-

⁵⁴ Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 102; eorundem, *Radziwiłł Hieronim Wincenty*, s. 188–190; J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 256, 258–259.

⁵⁵ Fortuna ta była dwukrotnie wyższa od posiadanej przez Adama Kazimierza Czartoryskiego, ocenianej na 50 mln złp i obciążonej długiem w wysokości 25 mln złp. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 104–105; H. Waniczkówna, *Czartoryski Adam Kazimierz*, [w:] *PSB*, t. IV, s. 256.

⁵⁶ Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłł Dominik...*, s. 176–178; eorundem, *Problemy majątkowe...*, s. 108. Por. K. Koźmian, *Pamiętniki*, t. III, Wrocław 1972, s. 144; J.U. Niemcewicz, *op. cit.*, s. 301; J. Iwaszkiewicz, *op. cit.*, s. 483–484, 491–493; T. Mencil, *Magnateria polska Galicji w polityce władz austriackich w latach 1795–1809*, [w:] *Ziemianstwo polskie 1795–1945*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1985, s. 31.

⁵⁷ A. Stroynowski, *Od Rybeńki do Panie Kochanku. Zmiana wizerunku magnata w XVIII wieku*, [w:] *Honesta et turpitudine. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 481–505.

⁵⁸ L. Stomma, *A jeśli było inaczej... Antropologia historii*, Poznań 2008, s. 8, 20. Warto podkreślić, że długość ich życia była podobna do Radziwiłłów birzańskich, którzy z rzadka osiąkali 50 lat, a tylko czterech przekroczyło 60 rok życia. Por. R. Ragauskienė, *op. cit.*, s. 153.

⁵⁹ Stan jego zdrowia pozostaje zagadką, gdyż z jednej strony wykazywał ogromną sprawność seksualną, wyrażaną liczbą potomstwa, z drugiej zaś hetman nad-

alnych, gdyż zgodnie wykazywali brak zdolności i chęci do nauki, chociaż tylko o nieuctwie „Panie Kochanku” krążyły legendy⁶⁰. Po części te braki wynikały z ograniczonego wpływu rodziców na ich edukację i wychowanie⁶¹. Mimo tego braku wykształcenia każdy z nich prowadził rozległą korespondencję⁶², a kanclerz i hetman także diariusze⁶³. Nie różnili się też cechami charakteru. Kanclerz „uchodził za człowieka zachłannego i skąpego...”⁶⁴, hetman „Rybeńko” krytykowany był za brak konsekwencji i odwagi⁶⁵, a o „Panie

używał alkoholu i stale skarżył się na liczne niedomagania (200 razy na migrenę i w niektórych latach chorując nawet po blisko 80 dni). Por. K. Zuba, *Michał Kazimierz Radziwiłł (1702–1762) – portret psychofizyczny*, „Medycyna Nowożytna” 2002, t. IX, z. 1–2, s. 57, 82; B. Manyś, *O problemach zdrowotnych magnackich dzieci w XVIII w. na przykładzie potomstwa Michała Kazimierza Radziwiłła zw. „Rybeńko” i Anny z Mycielskich Radziwiłłowej*, „Medycyna Nowożytna” 2018, t. XXIV, z. 2, s. 85–102.

⁶⁰ B. Królikowski, *Wśród Sarmatów. Radziwiłłowie i pamiętnikarze*, Lublin 2000, s. 73, 223; A. Sajkowski, *Od Sierotki do Rybeńki...*, s. 134–135; M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 297–298; J.U. Niemcewicz, *op. cit.*, t. I, s. 122–123. Por. H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz*, s. 299; J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 248; A. Rachuba, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 240; A. Sajkowski, *Karol Radziwiłł*, [w:] *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, red. Z. Stefanowska, J. Tazbir, Warszawa 1980, s. 136.

⁶¹ Przyczyniła się do tego przedwczesna śmierć kanclerza, który początkowo swoje nadzieje wiązał ze zmarłym w 1715 r. starszym synem Mikołajem Krzysztofem i w rezultacie swoje ostatnie zalecenia przekazał zaledwie 16-letniemu synowi, który niewiele z tego skorzystał. Natomiast dorastającym „Panie Kochanku” właściwie nikt się nie interesował. Por. Karol Stanisław Radziwiłł do Michała Kazimierza Radziwiłła, 11 X 1718, AGAD, AR, dz. IV, nr 238; H. Kołłątaj, *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, oprac. J. Hulewicz, Wrocław 1953, s. 185–186.

⁶² *Korespondencja księcia Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku” 1744–1790 z archiwum w Werkach*, wyd. C. Jankowski, Kraków 1898; K.S. Radziwiłł, *Korespondencja ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku” (1762–1790) ze zbiorów rodzinnych*, red. K. Waliszewski, Kraków 1888.

⁶³ Listy Karola Stanisława Radziwiłła (1669–1719) kanclerza wielkiego litewskiego, AGAD, AR, dz. IV, teka 19, nr 234–239; Diariusz Karola Stanisława Radziwiłła (1669–1719) kanclerza wielkiego litewskiego, AGAD, AR, dz. VI, s. 11–79; K.S. Radziwiłł, *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, oprac. A. Kucharski, Toruń 2011; Listy Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńko”, AGAD, AR, dz. IV, teka 28, nr 378; teka 33, nr 472; Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1719–1761), AGAD, AR, dz. VI, II-80a; *Podróże litewskiego magnata do Gdańska, Człuchowa, a nawet i dalej... Fragmenty „Diariusza” Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” z lat 1721, 1737 i 1752*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013.

⁶⁴ A. Rachuba, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 246.

⁶⁵ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wyd. 3, oprac. R. Pollak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 450; M. Matuszewicz, *op. cit.*,

Kochanku” krążyła legenda, że „Nic to było u niego strzelić w łeb człowiekowi jak psu...”⁶⁶. Jako jedyny jednak wykazał się odwagą, czy może brakiem rozważli, podejmując walkę z wojskami rosyjskimi po śmierci Augusta III⁶⁷.

Każdy z nich cechował się poczuciem wielkości swojego rodu, co nawet skłoniło dopiero wkraczającego do wielkiej polityki Michała Kazimierza do wysuwania swojej kandydatury do tronu w czasie bezkrólewia po śmierci Augusta II. Nie przyniosło mu to korzyści, a nawet naraziło na konflikt z teściem Januszem Wiśniowieckim, który miał podobne ambicje⁶⁸. Jeszcze bardziej naiwnie w swoje powiązania i znaczenie rodu wierzył „Panie Kochanku”, który już w dojrzałym wieku potrafił polecać swojemu młodszemu bratu pisać do koronowanych władców (Katarzyny II, Marii Teresy, Józefa II i Fryderyka II), nawet w czasie barskiej emigracji⁶⁹.

Różnili się jednak sposobem wykorzystywania majątku w celu podkreślenia swojej pozycji. Kanclerz właściwie nie podejmował takich prób (być może z racji wspomnianego skąpstwa), w czym zastąpiła go żona Anna, inicjując tworzenie galerii portretów radziwiłłowskich. Jej działania kontynuował Michał Kazimierz, który podjął też szerokie prace nad przebudową swoich głównych rezy-

t. I, s. 312; t. II, s. 195, 248–249. Według ocen dyplomatów rosyjskich z 1733 r. był też człowiekiem „małego rozumu”. Por. W.I. Gerie, *Borba za polskij priestol w 1733 hodu. Dopotnienuie*, Moskwa 1862, s. 132.

⁶⁶ J. Kitowicz, *op. cit.*, s. 450. Por. M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 597–598.

⁶⁷ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. II, s. 544. Por. W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, wyd. 2, oprac. M. Nagielski, t. II, Warszawa 1986, s. 179; E. Kotłubaj, *op. cit.*, s. 479; J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 249; D. Sidorski, „Panie Kochanku”, Katowice 1987, s. 117.

⁶⁸ A. Radziwiłłowa do M.K. Radziwiłła, 8 VIII 1733, AGAD, AR, dz. IV 623, k. 82–83; A. Lisek, *Postawa Radziwiłłów w okresie przedostatniego bezkrólewia i w pierwszych miesiącach wojny domowej (1733–1734)*, [w:] *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stepiński, Lublin 2003, s. 360.

⁶⁹ K.S. Radziwiłł do H.W. Radziwiłła, 5 IV 1775, AGAD, AR, dz. IV, teka 21, koperta 271. Bardziej uzasadnione mogło być to poczucie w odniesieniu do jego ojca, który był bardzo dobrze przyjmowany na dworach europejskich. Por. B. Judkowiak, *Arystokratyczna tożsamość książąt nieświeskich w świetle obrazów literackich i teatralnych. W kręgu twórczości Franciszki Urszuli Radziwiłłowej*, [w:] *Socialinių tapatumų reprezentacijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, t. IV, Vilnius 2010, s. 433–436; A. Mariani, *Podróż zagraniczna Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1721–1723). Między tożsamością rodową a poczuciem przynależności do arystokracji europejskiej*, [w:] *Europejski wiek osiemnasty: uniwersalizm myśli, różnorodność dróg*, red. M. Dębowski, A. Grześkowiak-Krwawicz, M. Zwierzykowski, Kraków 2013, s. 211–220.

dencji (Nieśwież, Ołyka) oraz wyposażaniem ich w dekoracje, dokumentujące chwałę domu radziwiłłowskiego⁷⁰, jego związki z królem Janem III i wiedeńskim triumfem⁷¹. Najbardziej spektakularne były jednak inicjatywy wojewody Karola Stanisława, który demonstrował swoją pozycję zwłaszcza w czasie legendarnej wizyty Stanisława Augusta Poniatowskiego w Nieświeżu w 1784 r.⁷², gdzie kluczowe imprezy plenerowe odbywały się na terenie albańskiego parku⁷³.

Głównie jednak różnili się w zakresie głoszonych celów, gdyż właściwie tylko „Panie Kochanku” potrafił odwołać się do patriotyzmu i idei równości szlacheckiej, zdobywając tym sobie sympatię⁷⁴. W różnym zakresie potrafili też budować swoją pozycję i wpływy polityczne.

Pozycja polityczna pierwszego z nich, jako siostrzeńca króla Jana III, wydaje się oczywista, chociaż dla własnego interesu potrafił czasem wystąpić przeciw królowi czy później przeciw królowej Marysienice Sobieskiej, gdy poparł kandydaturę Augusta II, za co uzyskał dobra Chorsple i Zamszany. W obliczu wojny północnej kluczył, początkowo wiążąc się z Rosją i uczestnicząc w zawiązaniu konfederacji sandomierskiej w 1702 r., by w czerwcu 1706 r. przejść do obozu Stanisława Leszczyńskiego, który porzucił w roku 1709 i w Toruniu spotkał się z carem Piotrem I i Augustem II, który

⁷⁰ T. Zielińska, *Propaganda świętości domu radziwiłłowskiego epoki Michała K. Radziwiłła „Rybeńki” w ówczesnych „środkach masowego przekazu”, [w:] Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI-XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1993, s. 205–214; T. Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011, s. 208–230, 241–245, 292–297.

⁷¹ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 227–228.

⁷² A.S. Naruszewicz, *Dyjaryjusz podróży Jego Królewskiej Mości na sejm grodzieński*, wyd. M. Bober-Jankowska, Warszawa 2008; K. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 152–156; J.I. Kraszewski, *Król w Nieświeżu*, Warszawa 1962; D. Rolnik, *Miejsce i rola Radziwiłłów w życiu publicznym Rzeczypospolitej lat 1764–1795 w świetle literatury pamiętnikarskiej czasów stanisławowskich*, [w:] *Radziwiłłowie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stępnia, Lublin 2003, s. 393.

⁷³ J. Grajner, *op. cit.*, s. 139–140; M. Borucki, *Po radziwiłłowsku. O życiu i działalności politycznej wojewody wileńskiego księcia Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”*, Warszawa 1980, s. 215–216; T. Bernatowicz, *Alba w czasach Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”, [w:] „In artium hortus”. Studia i szkice z dziejów sztuki, konserwacji zabytków i muzealnictwa. Wojciechowi Fijałkowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1997, s. 121–129.

⁷⁴ J.U. Niemcewicz, *op. cit.*, t. II, s. 29.

nadał mu starostwo rzeczyckie i leśnictwo jurborskie. Próbował też akcentować swoją pozycję przez próby mediacji między hetmanami litewskimi (Ludwikiem Pocijem i Stanisławem Denhoffem)⁷⁵.

Znacznie większe sukcesy odnosił w polityce sejmikowej. Tylko w 1696 r. przegrał rywalizację z Józefem Słuszką o dyрекcję sejmiku brzesko-litewskiego, by później umiejętnie kierować obradami sejmiku relacyjnego (1696, 1697) i deputackiego w Brześciu Litewskim, uniemożliwiając jego zerwanie zwolennikom królowej Marii Kazimierzy⁷⁶. W maju 1699 r. był dyrektorem sejmiku nowogródzkiego i sejmiku popisowego brzesko-litewskiego, który obrał go regimentarzem województwa na czas walki z Sapiehami. W lutym 1700 r. sejmik piński wybrał go deputatem do Trybunału, którego został marszałkiem. W czasie rozprawy z Sapiehami poparł republikantów i wysłał swoje nadworne chorągwie pod Olkienniki. I chociaż nie wziął udziału w tej bitwie, to zdołał okresowo objąć opiekę nad dobrami neuburskimi. Później nie był już tak aktywny, chociaż uczestniczył w różnych zjazdach szlachty, u której utracił część dawnej popularności, ale nadal był uznawany za człowieka sprawiedliwego „Justusa”⁷⁷.

Równie koniunkturalny charakter miała polityczna działalność Michała Kazimierza Radziwiłła, który do wielkiej polityki wkroczył w 1733 r., gdy poparł kandydaturę saską, zyskując wdzięczność dworu⁷⁸. Umacnianie się pozycji Radziwiłła doprowadziło jednak w latach czterdziestych do konfliktu z Familją, która starała się ograniczyć jego wpływy, chociaż w czasie przygotowań do sejmów w latach 1742 i 1744 musiała zgodzić się na przekazanie „Rybeńce” kolejnych urzędów⁷⁹. Hetman zaś zrezygnował z rywalizacji z Familją i udzielał jej – raczej nieszczerego – poparcia w planach aukcji wojska⁸⁰, skupiając się na staraniach o przejęcie dóbr neuburskich⁸¹. Próbował jednak pośredniczyć między Familją a Potoc-

⁷⁵ A. Rachuba, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 241–246.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 242.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 242–244, 246.

⁷⁸ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 54; W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej...*, s. 128, 134.

⁷⁹ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 192.

⁸⁰ Do niepowodzenia tych planów przyczynili się też Radziwiłłowie (Mikołaj Faustyn i Udalryk czy nawet sam Michał Kazimierz). Por. Z. Zielińska, *Walka „Familii”...*, s. 124, 131. Por. też W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*, wyd. 2, Poznań 1981, s. 46, 65.

⁸¹ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 128–130; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 88; eorundem, *Radziwiłłowie...*, s. 44–45.

kimi w 1745 r.⁸² Na ostrożność „Rybeńki” niewątpliwie wpływała sytuacja międzynarodowa, gdy w 1746 r. musiał nadzorować przemarsz wojsk rosyjskich z Inflant⁸³. Dopiero koniec wojny przyniósł zerwanie Czartoryskich z dworem⁸⁴.

„Rybeńko” nie zdołał jednak wykorzystać istniejących możliwości z powodu nieumiejętnej polityki sejmikowej, co uwidoczniło się już w 1733 r., gdy na predelekcyjnym sejmiku nowogródzkim zwolennicy Stanisława Leszczyńskiego wzniesili przeciw niemu tumult⁸⁵. Prestiżową porażkę poniósł też w 1741 r., gdy zbrojnie wystąpił przeciw Familii w walce o opanowanie Trybunału podczas reasumpcji mińskiej, by ostatecznie wycofać się pod naciskiem dworu, chociaż za cenę kompromisowego wyroku w sporze z Sapiehami⁸⁶. Jeszcze bardziej kompromitująca była porażka w walce o Trybunał w 1743 r., gdy „Rybeńko” dał się zwieść Oskierkom, że sejmik deputacki w Mozyrzu nie doszedł do skutku, choć faktycznie wybrano tam niemiłego mu kandydata, co pozwoliło na opanowanie Trybunału przez stronników Familii (Michała Sapiechę i Józefa Sosnowskiego)⁸⁷. Te doświadczenia, jak też rywalizacja z Tarłami o dobra żółkiewskie, zmusiły Radziwiłła do porozumienia z Familią (w grudniu 1743 r.) i odtąd hetman obsadę funkcji poselskich i deputackich uzgadniał z Michałem Czartoryskim i hetmanem polnym Michałem Massalskim⁸⁸. Współpraca ta zakończyła się dopiero w 1748 r., gdy „Rybeńko” podjął próbę uzyskania przezwagi nad Wołczyńcem⁸⁹, w czym nie był jednak konsekwentny, próbując w 1749 r. porozumienia z Familią przy obsadzie Trybunału⁹⁰.

⁸² W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej...*, s. 147.

⁸³ Z. Zielińska, *Walka „Familii”...*, s. 197–198.

⁸⁴ Zerwanie to nastąpiło ostatecznie po tzw. transakcji kolbuszowskiej Janusza Sanguszki (7 XII 1753), na której skorzystali głównie Czartoryscy. Por. M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 432–446; Z. Zielińska, *Walka „Familii”...*, s. 341.

⁸⁵ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 54; W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej...*, s. 128, 134.

⁸⁶ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 192.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 205, 210.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 235, 257. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie...*, s. 43; J. Grajnert, *op. cit.*, s. 3; W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej...*, s. 145; J. Mycielski, *Matka księcia...*, s. 32; Z. Zielińska, *Walka „Familii”...*, s. 49–50, 195.

⁸⁹ Skłaniały do tego spory z Michałem Massalskim i brak poparcia Czartoryskich dla starań „Rybeńki” o kolejne starostwa. Por. W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej...*, s. 149; Z. Zielińska, *Walka „Familii”...*, s. 217, 227, 229.

⁹⁰ Zgodził się, by jego synowie Janusz i Karol Stanisław dopiero w 1750 r. znaleźli się w trybunale jako deputaci, mając za kolegów protegowanych Wołczyńca. Por. M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 297, 305.

W dodatku poniósł porażkę na sejmikach deputackich w 1750 r., gdy przeprowadził wybór pięciu swoich kandydatów, jak też w 1751 r., gdy przeforsował tylko dwóch stronników. Podobny też był wynik sejmików deputackich w 1752 r.⁹¹ Dopiero w 1755 r. zdołał opanować Trybunał i jego marszałkiem uczynić „Panie Kochanku”⁹². Jednak już w roku 1758 nie zdołał przeprowadzić wyboru na marszałka trybunału Andrzeja Abramowicza⁹³, a w czasie sejmików poselskich nie zapobiegł umieszczaniu w instrukcjach poselskich kwestii pobytu wojsk rosyjskich w Rzeczypospolitej i do sejmu wprowadził tylko dziewięciu zaufanych posłów, ledwo zapobiegając pełnemu zdominowaniu reprezentacji litewskiej przez zwolenników Familii⁹⁴. W rezultacie już w 1756 r. Marcin Matuszewicz oceniał pozycję „Rybeńki” jako bardzo słabą ze względu na stały brak gotówki i osamotnienie na politycznej arenie Litwy, gdzie miał przeciw sobie właściwie wszystkich „mających dwie pieczęcie, klucze i buławę polną w ręku, i jeszcze mających dla siebie asekurowaną Moskwę”⁹⁵.

Bardziej skomplikowana jest ocena wpływów politycznych Karola Stanisława „Panie Kochanku”, który po śmierci ojca dostał urząd wojewody wileńskiego, choć starał się i o buławę polną. Wówczas przemocą opanował Trybunał w Wilnie, by pokonać przeciwników⁹⁶,

⁹¹ Z. Zielińska, *Walka „Familii”...*, s. 321–322, 333–335.

⁹² W 1757 r. przeprowadził też wybór Jasińskiego. Por. M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 817–819.

⁹³ A. Macuk, *Wybory posłów sejmowych na sejmikach powiatowych Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1758 r.*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej. Studia pod redakcją Andrzeja Stroynowskiego*, Warszawa 2013, s. 369–370; idem, *Baraćba mahnackich hrupowak u WKŁ (1717–1763 hh.)*, Minsk 2010, s. 468–473.

⁹⁴ Władysław Konopczyński przewagę nad stronnictwem dworskim określał wynikiem 18 do 7, gdy Andrej Macuk obniża ją słusznie do sześciu–ośmiu mandatów. Por. *Diarjusz Sejmu Ordynaryjnego według kadencji swojej w Warszawie przypadającego, a 2 Octobris 1758 zaczetego*, [w:] *Diarjusze sejmowe z wieku XVIII*, t. III, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1937, s. 282–290; W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny...*, t. I, Warszawa–Kraków 1909, s. 504–507; A. Macuk, *Wybory posłów...*, s. 374–378. Por. A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 230.

⁹⁵ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 640.

⁹⁶ Król jednak dziękował mu za jego spokojne ufundowanie. Por. Król August III do K.S. Radziwiłła, 23 IV 1763, AGAD, AR, dz. II 2864; B. Królikowski, *op. cit.*, s. 227–228. W swoich ówczesnych działaniach wykazywał nadzwyczajną naiwność, licząc na możliwość nawiązania współpracy ze swoim najgroźniejszym na Litwie przeciwnikiem hetmanem Michałem Massalskim, w czym zresztą utwierdziła go macocha. Por. A. Radziwiłłowa do K.S. Radziwiłła, Mir 21 I 1764, AGAD, AR, dz. IV 619, s. 60; J. Bajer, A. Mariani, *Macocha idealna. Aktywność Anny*

którzy jednak po śmierci Augusta III uzyskali pomoc Rosji i 16 kwietnia 1764 r. zawiązali konfederację generalną litewską pod laską Michała Brzostowskiego, która wytoczyła proces wojewodzie wileńskiemu. „Panie Kochanku” po podpisaniu manifestu przeciw konwokacji podjął walkę z wojskami rosyjskimi, zakończoną 26 czerwca 1764 r. klęską pod Słonimiem i udaniem się na emigrację, ścigany przez wyrok „konfederacji warszawskiej, odsadzający go od godności, majątku i czci”⁹⁷. Dopiero Rosja nakłoniła go w lutym 1767 r. do powrotu do kraju oraz stanięcia na czele konfederacji radomskiej i sejmu delegacyjnego. W jego obradach „Panie Kochanku” nie odegrał żadnej roli, odczytując mowy pisane przez Marcina Matuszewicza. Był bezradny wobec gwałtów Nikołaja Repnina, zwłaszcza porwania czterech oponentów z biskupem Kajetanem Sołtykiem na czele. Zastraszony sejm 19 października ogłosił akt limity i wybrał delegację, złożoną z 68 posłów i senatorów, która opracowała zasady nowego ustroju, zagwarantowanego przez Rosję⁹⁸. Radziwiłł 5 marca 1768 r. złożył wreszcie laskę marszałka i mógł zająć się odbudową swojej pozycji, ale zamiast tego przyjął w Nieświeżu marszałków powiatowych konfederacji litewskich, co zakończyło się rozbrojeniem milicji radziwiłłowskiej. W następnym roku przystąpił do konfederacji barskiej i ponownie udał się na emigrację, z której powrócił w 1777 r. Powrót ten warunkowało złożenie recesu od konfederacji barskiej i zobowiązanie się do wspierania dworu i podskarbiego Antoniego Tyzenhauza⁹⁹. W efekcie jego pozycja była słaba, czego wyrazem było traktowanie go przez Joachima Chreptowicza jak równego sobie. Jednak już wkrótce Chreptowicz ponownie podpisywał się jako „Sługa Dobrodzieja”¹⁰⁰

Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765), „*Studia Europaea Gnesnensia*” 2014, t. X, s. 281–311.

⁹⁷ *Złączenie konfederacji obojga narodów*, [w:] *Vol. leg.*, t. VII, s. 138–141; W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej...*, s. 166, 179. Okazało się, że nie może liczyć na pomoc pozostałych przeciwników Czartoryskich (nawet teścia) mimo przesyłanych mu zapewnień. Por. W. Rzewuski do K.S. Radziwiłła, 27 VI 1764, AGAD, AR, 2881.

⁹⁸ *Akt limity*, [w:] *Vol. leg.*, t. VII, s. 244–246; W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej...*, s. 184–189.

⁹⁹ J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 254–255; *idem*, *Wokół powrotu Karola Radziwiłła z emigracji pobarskiej*, „*Kwartalnik Historyczny*” 1999, R. CVI, z. 4; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski*, t. I, Londyn 1970, s. 158–164, 570.

¹⁰⁰ Listy J. Chreptowicza do Karola Stanisława Radziwiłła z XI 1778, 28 VII 1782 i 5 IX 1780, AGAD, AR, dz. V, 2182.

i rosła liczba listów kierowanych do Radziwiłła¹⁰¹. Od roku 1780, gdy w partii dworskiej zabrakło Antoniego Tyzenhauza, pomoc Radziwiłła stała się niezbędna przy wszystkich akcjach sejmikowych, zwłaszcza wobec aktywizacji opozycji hetmańskiej oraz Czartoryskich. Rozpoczęły się wówczas zabiegi o jego poparcie, podejmowane przez opozycję, ale „Panie Kochanku” aż do roku 1788 zachowywał postawę umiarkowanego regalisty¹⁰². Mógł z dumą donosić królowi o swoich wpływach na Litwie, szczególnie w województwach wileńskim i nowogródzkim oraz powiatach mozyrskim, rzeczyckim i wielu innych, co wykorzystywał Stanisław August w swojej polityce sejmikowej¹⁰³. Dzięki temu „Panie Kochanku” zawsze mógł zapewnić swoim stronnikom wybór na sejmach poselskich i deputackich.

Szczyt jego powodzenia politycznego przypadł na rok 1788, gdy wpłynął – na zasadzie współpracy z dworem oraz Michałem Kazimierzem Ogińskim – na przebieg i wyniki obrad 10 sejmików poselskich, z których wybrano aż 8 jego stronników¹⁰⁴. U progu Sejmu Czteroletniego „Panie Kochanku” ponownie włączył się do działań opozycji, odgrywając znaczącą rolę w dziele obalenia systemu Rady Nieustającej i osiągnął szczyt swojej popularności, akcentując patriotyzm¹⁰⁵,

¹⁰¹ Tylko Otto Magnus Stackelberg od 22 I 1779 r. wysłał mu 107 listów (AGAD, AR, dz. V, 14944). Już wcześniej zresztą (jeszcze w czasie jego emigracji) utrzymywał z nim korespondencję, utrzymaną w dość przyjacielskim tonie. Por. K.S. Radziwiłł do O.M. Stackelberga, 18 II 1776, *ibidem*, dz. IVa, księga 29. O negatywnej ocenie korespondencji „Panie Kochanku” por. J. Michalski, *Sejmiki poselskie 1788 roku*, „Przegląd Historyczny” 1960, t. LI, s. 54.

¹⁰² B. Zaleski, *Korespondencja krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792*, Poznań 1872, s. 21; J. Michalski, *Sejmiki poselskie...*, s. 354–356; *idem*, *Od wrogości do przyjaźni. Czartoryscy wobec Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. XI, s. 151–158; A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej*, Łódź 2005, s. 104–106.

¹⁰³ K.S. Radziwiłł do króla, 26 V 1782, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie [dalej: B. Czart.] 686, k. 162–164; Król Stanisław August do K.S. Radziwiłła, 25 V 1786, AGAD, AR, dz. II 3169. W jego korespondencji z królem, nawet w okresie przygotowań do sejmu grodzieńskiego w 1784 r., przeważały jednak bieżące doniesienia, zupełnie zaś pomijane były szersze zagadnienia polityczne (B. Czart. 920).

¹⁰⁴ J. Michalski, *Sejmiki poselskie...*, s. 357–363. Por. W. Szczygielski, *Referendum trzeciomałowe. Sejmiki lutowe*, Łódź 1994, s. 317.

¹⁰⁵ Temu służył projekt wystawienia legionu w sile 6210 żołnierzy, za co chwalebny był nie tylko przez naród, lecz także przez króla, który musiał oficjalnie przyjąć taką ofiarę. Por. Król Stanisław August do K.S. Radziwiłła, 17 IX 1789, AGAD, AR, dz. II 3198; W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, wyd. 4, t. I, Warszawa 1991, s. 81, 89, 171; T. Korzon, *Odrodzenie w upadku. Wybór prac historycznych (re-*

litewski rodowód¹⁰⁶ oraz demonstrując niezależność, hojność, bezpośredniość czy dowcip i fantazję¹⁰⁷.

Podsumowanie

Przedstawiane tu kwestie mogły nie ukazać pełni różnic w pozycji ordynatów nieświeskich, zależnej od koligacji, piastowanych urzędów, majątku, wizerunku i wpływów politycznych. Kanclerz Karol Stanisław osiągnięcia z XVII w. (uzyskanie kanclerstwa), budowane na bazie koligacji z królem Janem III i z Sanguszkami, próbował wykorzystać w toku zmagania Augusta II ze Stanisławem Leszczyńskim czy nawet Karola XII z Piotrem I. Potrafił też tak zmieniać orientację polityczną, że nie czynił sobie wrogów z dotychczasowych partnerów. Umiał też dostosować się do oczekiwań szlachty, skutecznie wpływając na życie sejmikowe, dzięki temu stając się niezbędnym partnerem we wszystkich rozgrywkach wewnętrznych, co podnosiło jego pozycję, wspartą rosnącym majątkiem.

W porównaniu z nim hetman Michał Kazimierz wykazał skuteczność tylko w czasie bezkrólewia, gdy idąc za resztą rodziny, poparł Augusta III. Po uzyskaniu najważniejszych urzędów nie włączał się już jednak do wielkiej polityki, dbając jedynie o swój interes. Wykazany koniunkturalizm działań owocował brakiem więzi ideowych ze szlachtą i w rezultacie zadowalał się poparciem ludzi „nic bez swego wodza nieznaczących”¹⁰⁸. W dodatku w akcjach sejmikowych był tak niekonsekwentny, że stronnicy hetmana wręcz bali się jego udziału w sejmikach¹⁰⁹. W efekcie Michał Kazimierz „pomimo błogosławieństw Mniszcha, uroku buławy,

cenza W. Kalinki, Początki Sejmu Wielkiego, „Ateneum” 1881), oprac. M. Serejski, A.F. Grabski, Warszawa 1975, s. 377; J. Michalski, Radziwiłł Karol Stanisław..., s. 259.

¹⁰⁶ Służyły temu jego uczyty na litewskich sesjach prowincjonalnych. Por. F. Karpiński, *Anegdota i sensacje obyczajowe wieku Oświecenia w Polsce. Dokumenty, wspomnienia, facecje*, zebrał i oprac. R. Kaleta, Warszawa 1958, s. 130; J.J. Kausch, *Wizerunek narodu polskiego. Opis podróży ze Śląska do Krakowa w Małopolsce*, [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. II, Warszawa 1963, s. 307.

¹⁰⁷ A. Stroynowski, *Emigracyjne opowieści Radziwiłła „Panie Kochanku”, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2010, t. XI (Z dziejów emigracji polskiej XVIII–XX w.)*, s. 257–276.

¹⁰⁸ Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie...*, s. 49; Z. Zielińska, *Mechanizm sejmikowy...*, s. 403–404, 410–411.

¹⁰⁹ Tak było w 1757 r. Por. M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. I, s. 573, 756, 824, 846.

długiego doświadczenia, nie umiał zdobyć przewagi nad Wołczy-nem¹¹⁰. Osiągnął jednak szczyt potęgi majątkowej, pozwalającej na korzystne koligacje i budowanie splendoru rodziny poprzez roz-budowę swoich rezydencji.

W przeciwieństwie do ojca wojewoda Karol Stanisław stawiał sobie szersze cele i chociaż poniósł porażki w latach 1764–1776, to stworzył swój legendarny wizerunek patrioty, gościnnego i rubasz-nego magnata, przywiązanego do litewskich korzeni i równości szla-checkiej, co zyskało mu sympatię szlachty i pozwoliło odbudować wpływ¹¹¹. I choć jego majątek był o połowę mniejszy od „Rybeńki”, to potrafił ukazać jego wielkość, chociażby w czasie zjazdu w Nie-świeżu. Skupił też wokół siebie grono sprawnych działaczy sejmikowych i sejmowych, którzy potrafili realizować jego zalecenia, jednocześnie nie wchodząc w konflikt z dworem¹¹². W rezultacie na niektórych sejmikach nawet nie próbowano forsowania kandy-datur, które nie zyskały jego uznania¹¹³. Można więc zgodzić się, że „Panie Kochanku” „stanał w kraju silniej, niż od stu lat stawali Radziwiłłowie”¹¹⁴.

¹¹⁰ W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny...*, t. II, s. 280.

¹¹¹ „[...] popularność, którą dziesięciokrotnie przewyższał swojego rodzica. Po-pularność ta była bezprzykładna, bo i za życia i po śmierci”: K. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 142, 143. Por. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe...*, s. 107; M. Maciejewski, *Kanonizacja Radziwiłła „Panie Kochanku” w gawędzie romantycznej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1989, t. III, s. 277–289; J. Mi-chalski, *Radziwiłł Karol Stanisław...*, s. 249; A. Stroynowski, *Problem odręb-ności litewskiej w obradach sejmów lat 1778–1786*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 125–141.

¹¹² Przez lata opierał się na zaufanych przedstawicielach szlachty, a akcjami sejmikowymi wojewody kierował Michał Radziszewski. Por. I. Bohusz do K. Ra-dziwiłła, 9 XI 1772, AGAD, AR, dz. V 1054; K. Radziwiłł do M. Paca, 14 XI 1772, *ibidem*, dz. IVa 28; M. Radziszewski do K. Radziwiłła, 22 II 1776, *ibidem*, dz. V 12807. Później politykę sejmikową uzgadniał z kierującymi poczynaniami regali-stów na Litwie (J. Chreptowicz do K.S. Radziwiłła, 1 VIII 1780, *ibidem*, dz. V 2182).

¹¹³ Poświadczała to krotochwilna opowieść o sejmiku w Nowogródku w 1781 r., gdzie taką nieudaną próbę podjął Józef Niesiołowski. Por. H. Rzewuski, *Pamięt-nik Soplicy*, oprac. Z. Lewinówna, Warszawa 1978, s. 51. Do niego też kierowano prośby o poparcie w staraniach o poselstwa i urzędy. Por. List powiatu wilkomir-skiego do Karola Stanisława księcia Radziwiłła, z prośbą o powierzenie pisarstwa grodowego Janowi Wołodkiewiczowi, AGAD, AR, dz. II 3158.

¹¹⁴ W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny...*, t. II, s. 280–281.

W sumie należy uznać, że kanclerz Karol Stanisław, mimo roli politycznej, wyrażanej zaangażowaniem w politykę krajową i sejmikową oraz piastowanym kanclerstwem, miał jednak najslabszą pozycję z ordynatów nieświeskich w XVIII w. Ustępował zwłaszcza swoim następcom majątkiem (synowi nawet czterokrotnie) i polityką wizerunkową. Dopiero hetman Michał Kazimierz osiągnął szczyt potęgi Radziwiłłów nieświeskich, gromadząc największy majątek w całej Rzeczypospolitej i zdobywając najwyższe urzędy i poziom koligacji. Nie stworzył jednak odpowiedniego wizerunku politycznego ani silnego stronnictwa, przez co jego wpływy polityczne zupełnie nie odpowiadały temu potencjałowi. W przeciwieństwie do niego Karol Stanisław, mimo utraty połowy majątku, zdołał utrzymać pozycję najbogatszego magnata Rzeczypospolitej i doprowadzić do wykreowania atrakcyjnego wizerunku politycznego. Dzięki temu u schyłku życia osiągnął wpływy polityczne nawet silniejsze od swojego bardziej utytułowanego i majątniejszego ojca.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [AGAD]

Archiwum Radziwiłłów [AR]

- dz. II 2864, 2881, 3158, 3169, 3198;
- dz. IV 19, 21, 28, 33, 238, 612, 616, 621, 623;
- dz. IVa 28, 29;
- dz. V 1054, 1335, 2182, 12807, 14944;
- dz. VI, II-79, II-80^a.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie [B. Czart.]

rkps 686, 920.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE

Codziennie kłopoty, wielkie interesa i podwójna elekcja. Korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną z Sanguszków Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z lat 1733/ 1734 roku, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013.

Diarzusz Sejmu Ordynaryjnego według kadencji swojej w Warszawie przypadającego, a 2 Octobris 1758 zaczętego, [w:] *Diarzusz sejmowe z wieku XVIII*, t. III, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1937, s. 251–292.

- Karpiński F., *Anegdoty i sensacje obyczajowe wieku Oświecenia w Polsce. Dokumenty, wspomnienia, facecje*, zebrał i oprac. R. Kaleta, Warszawa 1958.
- Kausch J.J., *Wizerunek narodu polskiego. Opis podróży ze Śląska do Krakowa w Małopolsce*, [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. II, Warszawa 1963, s. 267–379.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wyd. 3, oprac. R. Pollak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Kołątaj H., *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, oprac. J. Hulewicz, Wrocław 1953.
- Korespondencja księcia Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku” 1744–1790 z archiwum w Werkach*, wyd. C. Jankowski, Kraków 1898.
- Kothubaj E., *Galeria nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno 1859.
- Koźmian K., *Pamiętniki*, t. III, Wrocław 1972.
- Matuszewicz M., *Diariusz życia mego*, oprac. B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska, t. I, Warszawa 1986.
- Naruszewicz A.S., *Dyjaryjusz podróży Jego Królewskiej Mości na sejm grodzieński*, wyd. M. Bober-Jankowska, Warszawa 2008.
- Niemcewicz J.U., *Pamiętniki czasów moich*, oprac. J. Dihm, t. I, Warszawa 1957.
- Podróże litewskiego magnata do Gdańska, Człuchowa, a nawet i dalej... Fragmenty „Diariusza” Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński” z lat 1721, 1737 i 1752*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013.
- Radziwiłł K.S., *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, oprac. A. Kucharski, Toruń 2011.
- Radziwiłł K.S., *Korespondencja ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku” (1762–1790) ze zbiorów rodzinnych*, red. K. Waliszewski, Kraków 1888.
- Radziwiłł K.S., *Listy księcia Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” (1751–1790) z różnych archiwów*, red. E. Luniński, Warszawa 1906.
- Rzewuski H., *Pamiętnik Soplicy*, oprac. Z. Lewinówna, Warszawa 1978.
- Schlemüller W., *Diariusz podróży na sejm grodzieński 1752*, [w:] *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, wybrał i oprac. J. Gintel, t. II, Kraków 1971, s. 22–34.
- Stanisław August Poniatowski, *Pamiętniki*, oprac. Z. Góralski, t. I, Warszawa 1995.
- Volumina legum*, wyd. J. Ohryzko, t. VII–VIII, Petersburg 1860.
- Volumina legum. Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie*, t. IX, Kraków 1889.
- Zaleski B., *Korespondencja krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792*, Poznań 1872.

OPRACOWANIA

- Anusik Z., Stroynowski A., *Problemy majątkowe Radziwiłłów w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1987, t. XLVIII, s. 79–115.
- Anusik Z., Stroynowski A., *Radziwiłł Dominik*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 176–178.
- Anusik Z., Stroynowski A., *Radziwiłł Hieronim Wincenty*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 188–190.
- Anusik Z., Stroynowski A., *Radziwiłłowie w epoce saskiej. Zarys dziejów politycznych i majątkowych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1989, z. 33, s. 49–58.
- Bajer J., Mariani A., *Macocha idealna. Aktywność Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765)*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2014, t. X, s. 281–311.
- Bartoszewicz J., *Zamek bialski. (Dzieje miasteczka. Obrazy z życia magnatów. Akademia bialska)*, Lwów 1881.
- Bartoszewicz K., *Radziwiłłowie*, Warszawa–Kraków 1927.
- Bernatowicz T., *Alba w czasach Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”*, [w:] „*In artium hortis*”. *Studia i szkice z dziejów sztuki, konserwacji zabytków i muzealnictwa. Wojciechowi Fijałkowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1997, s. 121–129.
- Bernatowicz T., *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. I–XVII, Warszawa 1899–1913.
- Borucki M., *Po radziwiłłowsku. O życiu i działalności politycznej wojewody wileńskiego księcia Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”*, Warszawa 1980.
- Buczek K., *Z dziejów polskiej archiwistyki prywatnej*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 38–41.
- Codello A., *Rywalizacja Paców i Radziwiłłów w latach 1666–1669*, „Kwartalnik Historyczny” 1964, R. LXXI, s. 913–930.
- Dunin-Borkowski J., *Genealogia żyjących utytułowanych rodów polskich*, Lwów 1895.
- Dworzaczek W., *Genealogia*, Warszawa 1959.
- Dygdała J., *Przeździecki Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXIX, Kraków 1986, s. 51–54.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwiłł Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 155–156.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwiłł Hieronim Florian*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 185–188.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwiłł Jerzy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 237–238.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwiłł Józef Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 238–240.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwiłł Michał Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 299–306.

- Dymnicka-Woloszyńska H., *Radziwiłłowa z Mycielskich Anna Ludwika*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 387–388.
- Eichhorn K.F., *Stosunek xiążęcego domu Radziwiłłów do innych domów xiążęcych w Niemczech*, Warszawa 1843.
- Falniowska-Gradowska A., *Królewszczyzny i starostwa w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1984.
- Gerie W.I., *Borba za polskij priestoł w 1733 hodu. Dopotnienuie*, Moskwa 1862.
- Gierowski J., *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław 1971.
- Grajnert J., *Książę Karol Radziwiłł „Panie Kochanku”*. *Opowiadanie na tle dziejów naszych ubiegłego stulecia*, wyd. 2, Poznań 1914.
- Iwaskiewicz J., *Z dziejów wielkiej fortuny*, „Biblioteka Warszawa” 1911, R. IV, s. 479–501.
- Jaroszuk J., *Radziwiłł Michał Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 292–299.
- Jaroszuk J., *Radziwiłłowa z Sobieskich Katarzyna*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 392–396.
- Judkowiak B., *Arystokratyczna tożsamość ksiąząt nieświeskich w świetle obrazów literackich i teatralnych. W kręgu twórczości Franciszki Urszuli Radziwiłłowej*, [w:] *Socialinių tapatumų reprezentacijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, t. IV, Vilnius 2010, s. 433–436.
- Kalinka W., *Sejm Czteroletni*, wyd. 4, t. I, Warszawa 1991.
- Karkucińska W., *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.
- Karkucińska W., *Radziwiłłowa z Sanguszków Anna Katarzyna*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 384–387.
- Konopczyński W., *Brzostowski Michał*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. III, Kraków 1937, s. 52–53.
- Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, wyd. 2, oprac. M. Nagielski, t. II, Warszawa 1986.
- Konopczyński W., *Fryderyk Wielki a Polska*, wyd. 2, Poznań 1981.
- Konopczyński W., *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, t. I–II, Warszawa–Kraków 1909–1911.
- Korzon T., *Odrodzenie w upadku. Wybór prac historycznych (recenzja W. Kalinki, Początki Sejmu Wielkiego, „Ateneum” 1881)*, oprac. M. Serejski, A.F. Grabski, Warszawa 1975.
- Kościałkowski S., *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski*, t. I, Londyn 1970.
- Kościałkowski S., *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1911–1914, t. V, s. 93–112.
- Kraszewski J.I., *Król w Nieświeżu*, Warszawa 1962.
- Kriegseisen W., *Dobra słuckie wojewody wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” w 1767*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. XI, s. 136–142.

- Królikowski B., *Wśród Sarmatów. Radziwiłłowie i pamiętnikarze*, Lublin 2000.
- Lech J., *Powstanie chłopów białoruskich w starostwie krzyczewskim (1740)*, „Przegląd Historyczny” 1960, t. LI, z. 2, s. 315–323.
- Lesińska K., *Radziwiłł Michał Hieronim*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 306–309.
- Lisek A., *Postawa Radziwiłłów w okresie przedostatniego bezkrólewia i w pierwszych miesiącach wojny domowej (1733–1734)*, [w:] *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003, s. 357–370.
- Łachacz K.E., „(-) Pokaż całemu światu, że mnie cokolwiek kochasz--”: o sposobach wyrażania uczuć w listach Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej do męża Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński”, Warszawa 2017.
- Maciejewski M., *Kanonizacja Radziwiłła „Panie Kochanku” w gawędzie romantycznej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1989, t. III, s. 277–289.
- Macuk A., *Baraćba mahnackich hrupowak u WKŁ (1717–1763 hh.)*, Minsk 2010.
- Macuk A., *Polityka rosyjska w Rzeczypospolitej w 1733 roku a kandydatura „Piaśta”*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2014, t. XXIX, nr 2, s. 41–110.
- Macuk A., *Wybory posłów sejmowych na sejmikach powiatowych Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1758 r.*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej. Studia pod redakcją Andrzeja Stroynowskiego*, Warszawa 2013, s. 369–370.
- Manys B., *O problemach zdrowotnych magnackich dzieci w XVIII w. na przykładzie potomstwa Michała Kazimierza Radziwiłła zw. „Rybeńko” i Anny z Mycielskich Radziwiłłowej*, „Medycyna Nowożytna” 2018, t. XXIV, z. 2, s. 85–102.
- Mańkowski A., *Czapski Franciszek Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. IV, Kraków 1938, s. 183–184.
- Mariani A., *Podróż zagraniczna Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński” (1721–1723). Między tożsamością rodową a poczuciem przynależności do arystokracji europejskiej*, [w:] *Europejski wiek osiemnasty: uniwersalizm myśli, różnorodność dróg*, red. M. Dębowski, A. Grześkowiak-Krwawicz, M. Zwierzykowski, Kraków 2013, s. 211–220.
- Mencel T., *Magnateria polska Galicji w polityce władz austriackich w latach 1795–1809*, [w:] *Ziemiaństwo polskie 1795–1945*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1985, s. 27–84.
- Michalski J., *Od wrogości do przyjaźni. Czartoryscy wobec Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. XI, s. 151–158.
- Michalski J., *Radziwiłł Karol Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 248–262.
- Michalski J., *Sejmiki poselskie 1788 roku*, „Przegląd Historyczny” 1960, t. LI, z. 1, s. 52–73.
- Michalski J., *Sejmiki poselskie 1788 roku*, „Przegląd Historyczny” 1960, t. LI, z. 2, s. 331–367.
- Michalski J., *Sejmiki poselskie 1788 roku*, „Przegląd Historyczny” 1960, t. LI, z. 3, s. 465–482.

- Michalski J., *Wokół powrotu Karola Radziwiłła z emigracji pobarskiej*, „Kwartalnik Historyczny” 1999, R. CVI, z. 4, s. 21–72.
- Morzy J., *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965.
- Mycielski J., *Księżę „Panie Kochanku” w świetle własnej korespondencji*, Petersburg 1898.
- Mycielski J., *Matka księcia „Panie Kochanku”*, Kraków 1882.
- Mycielski M., *Radziwiłł Udalryk Krzysztof*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 373–375.
- Penkała-Jastrzębska A., *Problematyczne konkury. Nieznane okoliczności starań Michała Kazimierza Radziwiłła (1702–1762) o rękę Marii Zofii Sieniawskiej (1699–1771)*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2019, t. L, nr 3, s. 85–108.
- Rachuba A., *Radziwiłł Dominik Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 173–176.
- Rachuba A., *Radziwiłł Jan Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 199–202.
- Rachuba A., *Radziwiłł Karol Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 240–248.
- Rachuba A., *Sejmiki generalne Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wołkowysku i Słonimiu*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 42–53.
- Radziwiłł M., *Ostatnia wojewodzina wileńska*, Lwów 1892.
- Ragauskienė R., *Mirties nugalėti nepavyko: Biržų ir Dubingių kunigaikščių Radvilų biologinė istorija (XV a. pabaiga – XVII a.)*, Vilnius 2017.
- Rolnik D., *Miejsce i rola Radziwiłłów w życiu publicznym Rzeczypospolitej lat 1764–1795 w świetle literatury pamiątkarskiej czasów stanisławowskich*, [w:] *Radziwiłłowie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stępiak, Lublin 2003, s. 385–402.
- Rybarski R., *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937.
- Rzewuski H., *Pamiętnik Soplicy*, oprac. Z. Lewinówna, Warszawa 1978.
- Sajkowski A., *Karol Radziwiłł*, [w:] *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, red. Z. Stefanowska, J. Tazbir, Warszawa 1980, s. 135–154.
- Sajkowski A., *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965.
- Sajkowski A., *Staropolska miłość. Z dawnych listów i pamiętników*, Poznań 1981.
- Schmitt H., *Dzieje Polski XVIII i XIX w.*, t. II, Kraków 1866.
- Sidorski D., *„Panie Kochanku”*, Katowice 1987.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, F. Sulimirski, W. Walewski, t. I–XV, Warszawa 1880–1902.
- Stomma L., *A jeśli było inaczej... Antropologia historii*, Poznań 2008.

- Stroynowski A., *Emigracyjne opowieści Radziwiłła „Panie Kochanku”*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2010, t. XI (*Z dziejów emigracji polskiej XVIII–XX w.*), s. 257–276.
- Stroynowski A., *Od Rybeńki do Panie Kochanku. Zmiana wizerunku magnata w XVIII wieku*, [w:] *Honesta et turpitudine. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 481–505.
- Stroynowski A., *Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej*, Łódź 2005.
- Stroynowski A., *Problem odrębności litewskiej w obradach sejmów lat 1778–1786*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 125–141.
- Szczygielski W.[aław], *Radziwiłł Albrycht*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 148–150.
- Szczygielski W.[aław], *Radziwiłł Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 370–371.
- Szczygielski W.[ojciech], *Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe*, Łódź 1994.
- Szybik I., *Massalski Ignacy Jakub*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XX, Wrocław 1975, s. 135–139.
- Taurogiński B., *Z dziejów Nieświeża*, Warszawa 1937.
- Waniczkówna H., *Czartoryski Adam Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. IV, Kraków 1938, s. 249–257.
- Wierzbička-Michalska K., *Radziwiłłowa z Wiśniowieckich Franciszka Urszula*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 388–390.
- Wolff J., *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885.
- Zakrzewski A., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000.
- Zielińska T., *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.
- Zielińska T., *Propaganda świetności domu radziwiłłowskiego epoki Michała K. Radziwiłła „Rybeńki” w ówczesnych „środkach masowego przekazu”*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1993, s. 205–214.
- Zielińska T., *Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu*, [w:] S. Górzyński, J. Grala, W. Piwkowski, V. Urbaniak, T. Zielińska, *Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa 1996, s. 3–43.
- Zielińska Z., *Massalski Michał Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XX, Wrocław 1975, s. 141–143.
- Zielińska Z., *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, „Przeгляд Historyczny” 1971, t. LXII, z. 3, s. 397–416.
- Zielińska Z., *Morawski Ignacy Feliks*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXI, Kraków 1976, s. 718–719.

Zielińska Z., *Walka „Famili” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983.

Zuba K., *Michał Kazimierz Radziwiłł (1702–1762) – portret psychofizyczny*, „Medycyna Nowożytna” 2002, t. IX, z. 1–2, s. 58–84.

Żytkowicz L., *Morykoni Benedykt Beniamin*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXII, Wrocław 1977, s. 20–21.

ANDRZEJ STROYNOWSKI
JAN DŁUGOSZ UNIVERSITY IN CZESTOCHOWA

Changes of the position of the ordinats ordinats (entailers) of Nieśwież in the 18th century

The position of the Radziwiłł ordinats (principal heirs) of Nieśwież was expressed in affinities, offices, property and political influence. To determine their position, it is important to present their political influence, which has changed over the entire century. Here, the author discusses changes of the position of three successive ordinats: Chancellor Karol Stanisław, hetman Michał Kazimierz and voivode Karol Stanisław, who won the highest popularity and political position.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth of the 18th century, Radziwiłł family, Nieśwież (Nesvizh), ordynacje (entails).